

І. Г. ШОВКОПЛЯС
(Київ)

НАУКОВЕ ЖИТТЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ у 1949 р.

Інститут археології Академії наук Української РСР як провідна археологічна науково-дослідна установа республіки має своїм завданням вивчення пам'яток матеріальної культури, які є важливими, а іноді й єдиними джерелами для вивчення древньої історії нашої республіки. Багато з них мають загальносоюзне значення (пам'ятки епохи первісного суспільства та періоду Київської Русі). Вивчення цих пам'яток шляхом проведення археологічних експедицій та створення на основі цих вивчень узагальнюючих робіт по древній історії є основою щорічних тематичних планів інституту.

Минулий 1949 р. був роком напруженої праці колективу інституту над виконанням свого тематичного плану. Результати цієї праці позитивно оцінені Відділом суспільних наук і Президією Академії наук Української РСР.

Провідне місце в роботі займала колективна науково-дослідна тема „Підсумки історико-археологічного дослідження території УРСР“, у виконанні якої беруть участь майже всі співробітники інституту. Зібраний протягом десятиліть речовий матеріал та одержані наукові спостереження, основна маса яких припадає на роки радянської влади, дали можливість колективу інституту взятися за виконання цього великого й почесного завдання — створити повноцінний марксистсько-ленінський курс з древньої історії населення території Української РСР. Ця праця складається з дев'яти розділів, які охоплюють період від появи людини на території сучасної України і до епохи Київської Русі IX—XIII ст.

Протягом минулого року виконана основна авторська робота з головніших розділів, яку в 1950 р. буде підготовлене до друку (авторське редагування окремих розділів, ілюстрування, картографування, рецензування та попередня загальна редакція). Основними авторами розділів є провідні наукові співробітники інституту (В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська, О. І. Тереножкін, І. В. Фабриціус, Л. М. Славін, Л. Д. Дмитров, В. А. Богусевич, В. Й. Довженко, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський та ін.). Загальне керівництво здійснює дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко.

Проте в процесі роботи над цією темою в 1949 р. мали місце значні недоліки, які полягали в тому, що окремі співробітники (С. А. Семенов-Зусер, Ф. Б. Копилов, М. І. Вязьмітіна) виконали свої підрозділи на недостатньому якісному рівні і змушені були знову переробляти їх після обговорення на засіданнях відділів та Вченої ради інституту.

Успішне виконання цієї важливої роботи — серйозний іспит на наукову зрілість для всього колективу наукових працівників інституту.

Повністю були виконані у запланованому обсязі всі інші науководослідні теми, передбачені тематичним планом 1949 р. Серед них можна відзначити для прикладу тему молодшого наукового співробітника Ю. М. Захарука „Могильник ранньобронзової доби біля с. Софіївки як історичне джерело“, присвячену детальному аналізу та характеристиці речового матеріалу унікальної пам'ятки доби раннього металу — могильника з тілоспаленням. Ці матеріали мають значення як найважливіше джерело для вивчення історії племен цієї доби на території всього півдня Європейської частини СРСР.

Між тим, незважаючи на важливість і актуальність теми, вона не була доведена до стану оформлення в кандидатську дисертацію, як це було передбачено за планом.

Тема молодшого наукового співробітника О. В. Феніна „Пам'ятки населення скіфського часу на території західних областей УРСР“ також має важливе значення для вивчення історії племен, що населяли територію західних областей УРСР в I тисячолітті до н. е.

Поза планом співробітниками інституту виконано 23 наукових праці, які мають актуальне значення. Частина з них друкується у цьому та буде надрукована в наступних томах „Археології“.

Так, у статті старшого наукового співробітника В. М. Даниленка „До питання про скіфо-сарматську писемність“, присвяченій розшифруванню епіграфічних (письмо на камені) пам'яток III ст. до н. е. — I ст. н. е., що походять з Ольвії, встановлюється факт існування писемності у місцевого скіфо-сарматського населення північного Причорномор'я уже в цей період.

Робота ст. наукового співробітника А. В. Добровольського „Печера в с. Іллінці на Одещині“ присвячена дослідженню карстової печери в околицях Одеси і встановленню факту її заселення первісною людиною ще в мустьєрську епоху (понад 100 тисяч років тому).

Робота старшого наукового співробітника В. А. Богусевича „Про топографію древнього Чернігова“ присвячена вивченню топографії одного з найважливіших міських центрів Київської Русі.

У роботі старшого наукового співробітника В. Й. Довженка „Землеробство у древніх слов'ян“ висвітлюється рівень розвитку землеробства у східних слов'ян на території Української РСР ще до утворення Київської держави. Дається спроба реконструкції рілничого знаряддя та його агротехнічних властивостей на основі археологічних і етнографічних матеріалів.

Розпочата робота над виконанням комплексної проблеми по Відділу суспільних наук „Історія народного господарства Української РСР“, виконання якої покладено на інститути археології, історії України та економіки. У минулому році було закінчено складання детальної програми за розділами, які виконує Інститут археології (історія господарства населення території Української РСР від палеоліту до доби Київської Русі). Відповідає за виконання цієї роботи старший науковий співробітник В. Й. Довженок.

Закінчено складання повних звітів та коротких статей для друку по всіх експедиціях 1948 р. Одночасно з науковим вивченням експедиційних матеріалів провадилася їх камеральна обробка.

Проте необхідно відзначити, що значним недоліком роботи інституту в цій галузі є ще надто повільне опрацювання матеріалів багаторічних експедицій, необхідне для підготовки монографічних досліджень, прикладом яких можуть бути роботи В. К. Гончарова „Райковецькое городище“ та М. К. Каргера „Археологические исследования в Киеве“. Частина виконаних звітів та статей, призначених до друку, ще не має достатніх історичних узагальнень.

Вчасно були виконані також передбачені за планом науково-популярні статті, як наприклад, „Походження східних слов'ян“ В. А. Богусевича, „Культура племен ранньої бронзи“ Ю. М. Захарука, „Древній Київ“ групи авторів (у запланованому на 1949 р. обсязі) та ін. Ці статті були використані як матеріал для читання лекцій для широкої аудиторії слухачів на заводах і фабриках, установах і школах м. Києва, а також для населення районів роботи експедицій.

Певних успіхів досяг інститут і в підготовці наукових кадрів. В минулому році двом науковим співробітникам за захищені ними дисертації був присуджений вчений ступінь доктора історичних наук, п'ятьом іншим — кандидата історичних наук.

Вперше за всі післявоєнні роки успішно проведений набір до аспірантури.

Одним з найважливіших досягнень інституту в минулому році було здійснення широкої програми польових археологічних досліджень. Замість запланованих 30 проведено 35 експедицій, які працювали майже на всій території Української РСР (22 області). В їх роботах брали участь представники інших наукових установ, вузів, музеїв Української РСР, Москви та Ленінграда, у тому числі й представники провідної археологічної установи нашої країни — Інституту історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра АН СРСР.

Центральне місце в експедиційній роботі займало вивчення пам'яток, що освітлюють найважливішу проблему радянської історичної науки про походження і ранню історію східного слов'янства та утворення древньоруської держави — Київської Русі — спільної історичної основи трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Цій тематиці була присвячена робота майже половини всіх експедицій. Розглянемо деякі з них.

Значні роботи були проведені насамперед на території самого Києва, де організовані інститутом спостереження за траншеями газопроводу виявили наявність культурного шару X—XIII ст. ст. на великій площі Подолу. Завдяки високому рівню стояння ґрунтових вод добре збереглися залишки житлових та господарських споруд з дерева.

На вулиці Жертв Революції, 4, а також на подвір'ї Історичного музею (вул. Володимирська, 2) розкопками (М. К. Каргер) були відкриті й досліджені залишки жител-напівземлянок XIII ст. з великою кількістю господарського та побутового інвентаря, що характеризує господарство і побут ремісників та міської бідноти, яка жила в межах князівського двору.

Надзвичайно цікавою була знахідка скарбу X ст. із золотих і срібних речей при прокладанні траншеї газопроводу на вулиці Жертв Революції. Ці речі є яскравим показником високохудожньої роботи місцевих київських майстрів-ювелірів.

Під час розкопок древнього Переяслава (М. К. Каргер) виявлено залишки стін і підлоги дуже важливої пам'ятки древньоруської архітектури XI ст. — Михайлівського собору, багато прикрашених фресковим живописом і мозаїкою. Ця видатна будова XI ст. — нове свідчення високого рівня розвитку культури і мистецтва в епоху Київської Русі. Великі роботи були здійснені у Чернігові (В. А. Богусевич), де виявлені дуже ранні культурні шари з ліпним глиняним посудом, які належать до доміського періоду існування чернігівського поселення. Важливим є також відкриття залишків жител X ст., які до цього часу були майже невідомими для більшості міст Київської Русі.

Дослідження у Чернігові були доповнені розкопками його далекої периферії по течії р. Білоус (Д. І. Бліфельд), зокрема — літописного міста Оргощ (сучасне с. Рогоща, Ріпкінського району), де також виявлені залишки жител X ст. з великою кількістю речей та древнього курганного могильника шестовицького типу.

Надзвичайно важливими за своїми наслідками виявилися і розкопки древньоруського міста Колодяжина на території Житомирської області (В. К. Гончаров). Місто, що його героїчно захищали жителі, було зруйноване татарами в 1241 р. після жорстокої битви. Під завалами обгорілих стін розкопками були розкриті непорушені внутрішні приміщення житлових і господарських споруд з численними речовими знахідками, які характеризують господарство і побут населення древньоруського міста в домонгольський період. З них можна відмітити насамперед залишки запасів зерна в дерев'яних бочках та спеціальних зернових ямах, сільськогосподарські знаряддя праці із заліза (сокири, лопати, коси, серпи та ін.), різні прикраси, обгорілу тканину, зброю та ін. Виявлені також залишки спеціальних ремісничих майстерень (кузня, ювелірна), з набором інструментів.

Розкопками древньоруського міста Пліснеська на території Львівської області (І. Д. Старчук) встановлена наявність більш древнього шару із залишками жител і глиняного ліпного посуду, який належить до VIII—IX ст. ст.

На Путивльщині тривало вивчення ранньослов'янського поселення VII—VIII ст. ст. біля с. Волинцевого (Д. Т. Березовець), що розкрило перед дослідниками яскраву картину господарства і побуту одного із східнослов'янських племен — попередників Київської Русі. Експедиції був переданий великий скарб тодішніх золотих та срібних прикрас, знайдений в околицях поселення.

Подібний скарб ранньослов'янських металевих прикрас був здобутий також експедицією, що працювала на стародавньому городищі в с. Пастирському, Кіровоградської області (М. Ю. Брайчевський). Там було відкрито і залишки житлових споруд того ж часу (VII—VIII ст. ст.).

Експедиція, що працювала в басейні р. Росі (В. Й. Довженок), провела розкопки древньослов'янського поселення біля с. Сахнівки, Корсунь-Шевченківського району, яке належить до середини I тисячоліття н. е. Знайдений тут залізний наконечник (наральник) рільничого знаряддя вказує на високо розвинене землеробство у східних слов'ян.

Діяльність Ольвійського заповідника, керованого членом-кореспондентом Академії наук Української РСР Л. М. Славніним, вперше в минулому році значною мірою була спрямована на вивчення пам'яток

місцевого населення. Виявлені тут ранньослов'янські поселення і могильники III—IV ст. ст. н. е. вказують на те, що процес формування східнослов'янських племен проходив і на території Нижнього Подніпров'я і Побужжя.

Вивчення пам'яток скіфо-сарматського і ранньослов'янського часу, розташованих навколо Ольвії, є одним з основних завдань інституту та заповідника і буде провадитись і в наступні роки.

Важливі відкриття були зроблені і в самій Ольвії: відкрито кілька будинків V—III ст. ст. до н. е., що дуже добре збереглися, а також нову епіграфічну пам'ятку.

Ізмаїльська експедиція (Л. Д. Дмитров), крім широких розвідок, провела значні розкопки древнього скіфо-античного міста Тіри (сучасний Білгород-Дністровський), в процесі яких виявлені залишки житлових будинків з каменю, численні монети й керамічний посуд, які датуються першими століттями н. е. Робота цієї експедиції буде спрямована також на вивчення слов'янських пам'яток древньослов'янського міста Білгорода, що вже й передбачається за планом інституту на 1950 р.

Продовжувались розкопки на одному із найбільших центрів степової Скіфії — Каменському городищі біля м. Нікополя (Б. М. Траков). Основну увагу було приділено вивченню металургійного виробництва, добре представленого багатима майстернями, в середині яких збереглися інструменти та готові вироби із заліза.

Кілька окремих експедицій вивчали пам'ятки північних скіфських племен. Одна з них — Полтавська (І. І. Ляпушкін) провадила розкопки залишків ранньоскіфського поселення VII—VI ст. ст. до н. е. в околицях м. Полтави, до складу якого входить кілька курганоподібних зольників і великий курганний могильник. Дослідженням було встановлено, що зольники в ряді випадків мають виразно культове призначення.

Друга експедиція розпочала дослідження ранньоскіфського городища VII ст. до н. е. в районі Чорного Лісу на Кіровоградщині (О. І. Тереножкін). Одночасно під керівництвом дійсного члена Академії наук Української РСР П. С. Погребняка там провадилося вивчення древнього ґрунту під насипами курганів, що має важливе значення для історії залісення степу.

Розпочаті великі стаціонарні розкопки скіфського городища та могильника біля с. В. Гомольша, Зміївського району, Харківської області (С. А. Семенов-Зусер). Вони мають важливе значення для проблеми походження слов'ян, тому що осілі поселення скіфських племен Лісостепу України до останнього часу були вивчені дуже мало.

На березі Дністра біля м. Кам'янець-Подільського (с. Лука-Врублівецька) автор вивчав ранньоскіфські поховання у курганах з кам'яними насипами.

З числа експедицій, які досліджували пам'ятки первісного суспільства, важливо відзначити дослідження великого скупчення залишків європейського бізона (зубра) біля м. Амвросіївки, Сталінської області (І. Г. Підолічко та П. Й. Борисковський). Тут, у невеликій древній балці було виявлено місце полювання (шляхом загону) первісної людини на табуни цих тварин. Зібрані кісткові рештки, що належать не менше, як 400 особинам бізонів, часто у вигляді частин кістяків, і значна кількість кістяних наконечників списів, кремінні знаряддя праці та ін. Це —

одна з найбільш рідкісних пам'яток палеолітичної епохи в світі і єдина на території нашої країни.

Були проведені також значні роботи над вивченням неолітичних землеробських поселень — Саврані, Мельничної Кручі, Гарда та ін. у басейні середньої течії р. Південного Бугу (В. М. Даниленко), які безпосередньо передують трипільській культурі і, очевидно, є її основою.

Трипільська експедиція (Т. С. Пассек) продовжувала розкопки поселення в урочищі Поливанив Яр (Чернівецька область), цікавого залишками спеціальних майстерень для масового виробництва кремінних знарядь праці (сокир, мотик, серпів, ножів та ін.).

Верхньобузька експедиція (О. Ф. Лагодовська) дослідженням пізньотрипільського поселення біля с. Сандраків, Вінницької області, встановила, що „глинобитні площадки“ (залишки житлових будинків) існували до останнього етапу трипільської культури, тобто значно довше, ніж вважали до цього часу.

Навіть такий короткий перелік тільки частини експедицій, здійснених інститутом, показує велике коло різноманітних питань, поставлених, а в деяких випадках уже і вирішених ними. Зібрані речові матеріали та одержані наукові спостереження є цінним вкладом Інституту археології в радянську історичну науку. Вони допомагають їй викривати ворожі расистські та міграційні теорії, що їх проповідують ідеологи реакційної археології Заходу і які мають своєю метою заперечити самостійність історичного розвитку древнього населення радянських територій, зокрема півдня Європейської частини СРСР.

З навчальною метою інститут провів спеціальну експедицію в районі м. Канева, в якій відбували практику студенти-археологи Київського державного університету.

Недоліком експедиційної роботи інституту в минулому році була її роздрібненість. Значна кількість дрібних експедицій і окремих загонів іноді перешкоджала проведенню широких досліджень окремих пам'яток. Інститут нині перебудовує свою роботу — організовуються великі комплексні експедиції.

В окремих випадках керівники експедицій (І. Д. Старчук та ін.) не забезпечували належного методичного керівництва і наукової фіксації під час проведення розкопок. Інститут оперативно виправляв ці недоліки, командируючи в такі експедиції досвідчених спеціалістів.

Для контролю за методикою польових археологічних розкопок та для допомоги молодим дослідникам при інституті створено Комітет польових досліджень, до складу якого входять найдосвідченіші наукові співробітники.

Основною ланкою науково-організаційної роботи інституту були його відділи. На їх засіданнях обговорювалися всі виконані роботи, звіти експедицій, дисертації, плани робіт, аспірантські плани, реферати та звіти і т. д. Усього протягом року по всіх чотирьох відділах (включаючи і Львівський) проведено понад 100 засідань, на яких розглянуто понад 200 різних питань.

У засіданнях відділів брали участь наукові працівники ряду інших наукових установ Академії наук Української РСР, музеїв і вузів, а також аспіранти та студенти.

Недоліком роботи інституту в цій галузі є те, що Львівський відділ провів мало наукових засідань (усього 11 за рік), і це істотно відбилося на його діяльності — частина виконаних співробітниками відділу робіт залишилася на кінець року не апробована і була перенесена для обговорення на 1950 р.

Протягом року наукові співробітники інституту подали практичну допомогу (шляхом консультацій, розробкою та рецензуванням експозиційних планів і експозицій, визначенням матеріалів та участю в побудові експозицій) 34 музеям Української РСР. Крім того, створено два шкільних археологічних музеї (у м. Каневі, Київської області та в с. Ст. Котельня, Житомирської області).

Істотних успіхів досяг інститут і в своїй видавничій діяльності. Здано до друку 29 наукових праць загальним обсягом 59,5 друкованих аркуша. Серед них: „Археологія“, т. III і IV, монографії В. Й. Довженка „Військова справа в Київській Русі“, М. К. Каргера „Археологічні дослідження древнього Києва“ та В. К. Гоңчарова „Райковецьке городище“.

Вийшли з друку збірники „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. I і II, присвячені підсумкам археологічних досліджень інституту за 1945—1946 рр., загальним обсягом 45,5 друкованих аркуша.

Проте видавнича діяльність ще не може задовольнити ні інститут, ні наших читачів. Кількість і якість друкованої продукції все ще відстає від можливостей інституту. Це, поруч з відсутністю за останні роки наукових сесій та конференцій, приводить до того, що значний науковий матеріал, здобутий експедиціями, залишається у великій мірі невідомим для наукової громадськості та широких мас читачів.

Належна увага була приділена науково-популяризаторській діяльності інституту. Протягом року в газетах і журналах було надруковано близько 70 науково-популярних статей з тематики, зв'язаної з профілем інституту та його експедиційними роботами, у тому числі — у „Віснику АН УРСР“ (№ 2, 8). На підприємствах, установах і навчальних закладах Києва та на місцях роботи експедицій прочитано 185 доповідей та лекцій, на яких було 6874 чол. присутніх. На місця роботи експедицій та на виставку інституту проведено 71 екскурсію, якими охоплено 2325 чол. Найбільша кількість статей, доповідей, лекцій та екскурсій припадає на тт. Ф. Б. Копилова, Д. Т. Березовця, Є. В. Махно, Ф. М. Штительман, М. Ю. Брайчевського, А. Т. Сміленко, Р. І. Виїзжева та В. А. Богусевича.

Цілком задовільно працювала бібліотека інституту (Є. О. Дзбановський). Протягом року було зареєстровано 4188 відвідувань, під час яких видано науковцям, аспірантам і студентам 8586 книжкових одиниць та 519 номерів архівних матеріалів; влаштовано 6 книжкових виставок, присвячених видатним датам і подіям.

По камеральній лабораторії (Н. П. Амбургер) проведена значна робота по впорядкуванню та обліку матеріалів (39 627 предметів), а також по реставрації посудин (117) та консервації металічних предметів (42).

Окремо слід відзначити добру і злагоджену роботу адміністративно-господарської та фінансової частини інституту (А. М. Гохман, Л. А. Тверської), яка безперебійно фінансувала і забезпечувала матеріалами всі

наукові, видавничі та експедиційні роботи, що сприяло їх своєчасному виконанню.

Поряд з цими досягненнями, які дозволили позитивно оцінити роботу інституту, в ній протягом 1949 р. був і цілий ряд істотних хиб та недоліків, виправлення яких є першочерговим завданням для всього колективу. Найголовнішими з них, крім уже відзначених вище, були недостатня робота Вченої ради, яка ще не стала основним науково-методичним і контролюючим органом інституту, слабкий зв'язок і керівництво Львівським відділом, все ще недостатній розмах науково-популярizaційної діяльності та недостатній зв'язок з периферією, особливо з музеями.

Колектив інституту добре усвідомлює важливість всіх завдань, поставлених перед ним партією, урядом та радянською історичною наукою і докладе всіх зусиль, щоб вчасно й якісно їх виконати.
